

ЗМІСТ

<i>Ярослав Грицак. Антидот проти ілюзій, лік проти депресій. Слово до українського читача Тоні Джадта</i>	9
<i>Передмова (Тімоті Снайдер)</i>	14
1. Тривання імені: єврейський допитливець	21
2. Лондон і мова: англійський письменник	61
3. Родинний соціалізм: політичний марксист	87
4. Кінгс і кібуци: сіоніст із Кембриджа	115
5. Париж, штат Каліфорнія: французький інтелектуал	144
6. Покоління розуміння: східноєвропейський ліберал	194
7. Цілості й уламки: європейський історик	242
8. Доба відповідальності: американський мораліст	273
9. Банальність добра: соціал-демократ	313
<i>Післямова (Тоні Джадт)</i>	364
Згадані праці	374

1. ТРИВАННЯ ІМЕНІ: ЄВРЕЙСЬКИЙ ДОПИТЛИВЕЦЬ

Про моє дитинство можна міркувати з двох перспектив. З одного боку, то було цілком звичайне, дещо самотнє, дуже традиційне для нижчого середнього класу лондонське дитинство 1950-х. З іншого боку, то був екзотичний, своєрідний, а отже, привілейований вияв історії середини ХХ століття, якою вона була для євреїв — іммігрантів із Центрально-Східної Європи.

Моє повне ім'я — Тоні Роберт Джадт. Роберт — англійська родзинка, рішення моєї матері Стелли, тож почну з неї. Материн батько Соломон Дудаков виріс у Санкт-Петербурзі, столиці Російської імперії. Я пам'ятаю його (він помер, коли мені було вісім) кремезним російським воякою-бороданем, кимось середнім між борцем і рабином. Фактично він був кравцем, хоча це ремесло, мабуть, опанував у війську. Материна мати Джанет Грінберг була румунською єврейкою з Молдови; про її родину пліткували, буцім дець там не обійшлося без непристойних зв'язків із ромами. Вона, безперечно, виглядала на циганську ворожку, яка щойно зійшла з воза: тендітна, бешкетна, трохи несамовита. Оскільки з їхнього регіону Румунії походило багато родин з однаковим прізвищем — і деякі напевно прибули з одного міста й були родичами, — мої сини часто спекулюють не цілком виключеним, однак малоймовірним твердженням, ніби ми — родичі великого єврейського боксера Генка Грінберга.

Материні батьки познайомилися в Лондоні, куди Джанет Грінберг прибула з родиною після погрому 1903 року в Кишиневі. Як іще тисячі євреїв, вони тікали від небаченого на той час спалаху насильства: у сусідній Бессарабській губернії Російської імперії було вбито сорок сім євреїв. Лондона вони дісталися не пізніше 1905 року. Мамин батько Соломон Дудаков утік з Росії до Англії, але з інших причин. За родинною легендою, захищаючи свого батька від хуліганів, він неумисно забив одного з нападників до смерті. Відтак ніч

переховувався в печі дядька-пекаря, перш ніж покинути країну. Ця оповідь, мабуть, дещо романтизована, адже датування свідчить, що Соломон утік з Росії приблизно в той самий час і з тих самих причин, що й сотні тисяч інших євреїв. У кожному разі він подався одразу в Англію. Тож 1905 року батьки моєї матері опинилися в Англії й того ж року побралися. Моя мати, Стелла Софі Дудакова, народилася 1921 року трохи південніше єврейського Іст-Енду в Лондоні й була наймолодшою з восьми дітей. У їхньому робітничому, населеному кокні районі біля Лондонських доків вона завжди почувалася некомфортно; утім, мені здається, у своїй родині чи громаді вона теж ніколи не почувалася цілком як удома.

Мій батько, як і мати, теж походить із єврейської родини зі східноєвропейським корінням. Однак у його випадку між Російською імперією та Британією родина зробила ще дві зупинки: у Бельгії та Ірландії. Моя бабуся з батькового боку, Іда Авігайл, була родом із Пільвішкі — литовського села на південь від Каунаса: тепер воно належить Литві, тоді входило до складу Російської імперії. Після передчасної смерті батька-візника вона працювала в сімейній пекарні. Якось у першій декаді століття Авігайли вирішили податися на захід, до діамантової індустрії Антверпена, де мали зв'язки. У Бельгії Іда познайомилася з моїм дідусем. Решта Авігайлів осіли у Брюсселі, а один відкрив галантерейну крамницю в Техасі.

Батьків батько Енох Юдт походив із Варшави. Як і дід із матиного боку, Енох служив у російському війську. Звідти він, вочевидь, дезертирував у часи Російсько-японської війни 1904–1905 років, поступово просувався на захід і врешті, десь перед початком Першої світової, дістався Бельгії. Відтак він і моя бабуся разом зі своїми родинами пробралися до Лондона перед загрозою наступу німецької армії на Бельгію в серпні 1914-го. Роки Першої світової вони провели в Лондоні, де одружилися й народили двох дітей. У 1919 році вони повернулися до Антверпена, де 1920 року народився мій батько Джозеф Айзек Джадт.

Моє ім'я, Тоні, походить із боку Авігайлів. Батько, зростаючи в Антверпені, був близьким зі своїми двоюрідними сестрами, трьома дядьковими доньками: Лілі, Беллою і Тоні — гадано від «Антонія». Дівчата жили у Брюсселі, він багато з ними спілкувався. Найменшу Тоні, молодшу за нього на п'ять років, батько дуже любив, хоча після його від'їзду з Бельгії вони втратили постійний контакт. Через десять років Тоні та Беллу перевезли в Аушвіц і вбили. Лілі вціліла: її, як

народжену в Лондоні єврейку, на відміну від бельгійських сестер, німці ув'язнили — одна з дрібних загадок нацистської категоризації.

Я народився 1948 року, приблизно через п'ять років після смерті Тоні. Саме батько наполіг, щоб мене назвали на честь його двоюрідної сестри; але дія відбувалася в повоєнній Англії, і мама хотіла, щоб у мене було справжнє англійське ім'я, аби «не виділятися». Тож як запасний і страховий варіант я дістав ім'я Роберт, хоча інакше ніж Тоні мене ніхто ніколи не називав. Майже всі нові знайомі припускають, що моє повне ім'я — Ентоні, однак мало хто перепитує.

Батьків батько Енох Юдт був єврейським економічним маргіналом у стані перманентної міграції. Він не мав особливих умінь, окрім торговельних, та й ті не надто видатні. У 1920-х він, вочевидь, крутився на чорному ринку між Бельгією, Голландією та Німеччиною. Однак близько 1930 року йому там трохи припекло — мабуть, через борги і, можливо, у зв'язку з наближенням економічного колапсу; він був змушений рухатися далі. Але куди? Еноха запевнили, що самоврядна віднедавна Ірландія Еймона де Валери стала гостинною до євреїв, і певною мірою то була правда. Де Валера дуже прагнув привабити в нову Ірландію торгівлю: як ірландський католик, він поділяв традиційний антисемітизм і саме тому вважав, що євреї, як добрі гендлярі, будуть корисними для економіки. Тож єврейських іммігрантів Ірландія приймала майже без обмежень, доки ті були ладні знаходити роботу і працювати.

Енох Юдт об'явився в Дубліні, попервах залишивши сім'ю в Антверпені. Він знайшов себе в підприємстві: виготовляв краватки, жіночу білизну, панчохи — словом, *шмати*. З часом йому вдалося перевезти до себе рідних, останні з яких — мій батько і його старший брат Віллі — прибули в Дублін 1932 року. Мій батько був одним із п'ятьох дітей. Старшою була дівчинка Фанні, а за нею четверо хлопців: Віллі (від Вольфа), мій батько Джозеф Айзек, Макс і Томас Хаїм (званий Хаїмом в Антверпені, Гаймі в Дубліні, Томмі в Англії). Мій батько був Ісааком Жозефом у Бельгії та Ірландії, потім — Джозефом Айзеком в Англії, або ж просто Джо.

Ірландію він згадував ідилічно. Сім'я винаймала помешкання у великому домі трохи південніше Дубліна, і батько ніколи доти не бачив стільки простору й зелені. Після досвіду життя в антверпенському єврейському багатоквартирнику нові умови, мабуть, здавалися розкішними: апартаменти на горішньому поверсі

невеликого маєтку з краєвидом на поля. Тож його спомини про Ірландію всуціль наповнені відчуттям легкості та простору, майже не заплямовані згадками про упередження і скруту. До Ірландії батько прибув, звісно, без знання англійської, зате з трьома іншими мовами, вивченими за дванадцять років у Бельгії: домашнім їдишем, шкільною французькою і вуличною фламандською. Фламандську він поступово забував і до мого народження втратив її остаточно; їдишу теж уже активно не вживав, хоча володів ним пасивно. Дивовижно, однак батькова французька здебільшого збереглася, і це наводить на думку, що за браком мотивації послуговуватися рідними мовами, найдовше пам'ятаєш мову, яку тебе змушували вчити.

У 1936 році, коли сімейний бізнес у Дубліні занепав, дідів брат, осілий у Лондоні, запросив Еноха до Англії. Так мій дід Юдт повіз свою економічну неспроможність назад через Ірландське море. Мій батько приєднався до нього, у чотирнадцять років промінявши школу на працю різнороба. І хоча пізній підлітковий вік провели в Лондоні обоє моїх батьків, мати була й лишилася в душі значно більш англійкою, ніж батько: адже вона там народилася. Обоє полишили школу, коли їм виповнилося по чотирнадцять, але, на відміну від батька, Стелла мала конкретний фах і вміння. Попри сумніви, вона пройшла навчання в жіночого перукаря, що на той час було поважною і надійною справою для амбітних дівчат.

Стеллу Дудаков і Джо Джадта звела Друга світова. Коли розгорілася війна, батько намагався записатись у військо, але йому відмовили: сліди туберкульозу в легенях були достатньою підставою для звільнення від служби. У кожному разі він не був британським підданцем. Насправді батько взагалі не мав громадянства. Хоч і народився в Бельгії, там він був лише резидентом: у ті часи для отримання бельгійського громадянства спершу громадянами мусили стати обоє батьків дитини, а батьки Джо, як відомо, були іммігрантами з імперської Росії. Тож мій батько прибув до Лондона із «нансенівським паспортом», тогочасним подорожнім документом для осіб без громадянства.

Восени 1940 року Люфтваффе почали бомбардувати Лондон: згодом ті події наречуть Битвою за Британію. Бомбардування — *бліц* — привело моїх батьків до Оксфорда, де їм судилося познайомитись. Батькова старша сестра, закохана в чеського біженця (певно, єврея, хоча я не впевнений), поїхала вслід за ним до Оксфорда. Більшість

родини, зокрема і мій батько, подалися за нею, коли було розбомблено їхній будинок у Північному Лондоні. Два роки батько жив на оксфордській Ебінгдон-роуд, працюючи доставником на вугільний склад і крамницю «Со-ор»¹; водійських прав на вантажівку він не мав, проте у воєнний період їх тимчасово не вимагали.

Моя мати теж провела воєнні роки в Оксфорді. Район Східного Лондона, де вона виростила, постійно бомбардували через близькість до доків; її дім і перукарню, де вона працювала, було знищено. Материні батьки переїхали на Кенві-Айленд на східному узбережжі, але сама вона подалася в Оксфорд — місто, яке любила й незмінно описує в теплому ностальгійному сьйві. Там мої батьки побралися 1943 року, а невдовзі повернулися до Лондона.

Після війни мати знову стала перукаркою в Лондоні; разом подружжя відкрило невелику перукарню, з якої жило незможно, проте гідно. Перші повоєнні роки батьки згадують як важкі. У 1947 році батько навіть думав емігрувати до Нової Зеландії, але вимушено відмовився від задуму, адже досі не мав британського паспорта, а без громадянства його не так легко прийняли б на британських територіях (паспорт він нарешті отримав 1948-го).

Я народився 1948 року у шпиталі Армії Спасіння в Бетнал-Грін, що у Східному Лондоні. Найперший мій спогад — як я йду по, вочевидь, Тоттенгем-Гай-роуд. Пригадую, як ми заходимо до крихітної перукарні, звідки ведуть сходи до нашого помешкання. Якось я описав цю картину матері, і вона сказала, що саме так і було. Тоді я мав років півтора-два. Я пам'ятаю й інші сцени із життя в Північному Лондоні, зокрема як дивився на вантажівки й автобуси з вікна батьківської спальні. Є ще ранні спогади про знайомства з молодими чоловіками, уцілілими після таборів, яких запрошував до себе мій дід Енох Юдт: ось бачу їх, ось мене їм представляють. На той час мені було, певно, чотири чи п'ять років.

Не пригадую, щоб я колись не знав про те, що тоді ще не назвали Голокостом. Проте моє уявлення про нього було сплутане, адже в Англії Голокост представляли оманливо, чому прикладом була й моя дуже англійська мати. Вона підводилася, коли королева виголошувала різдвяне привітання по радіо, а згодом — на телебаченні. Мій батько, навпаки, завжди демонстративно сидів — як через політичну

¹ «Со-ор Food» – мережа продуктових кооперативних крамниць у Великій Британії.

позицію, так і тому, що особливо не почувався англійцем; у всіх уподобаннях, від автомобілів до кави, він тяжів до континентальних смаків. Так чи так, моя мати, коли йшлося про нацистів, завжди говорила про Бельзен² — його зображення вона вперше побачила в *British Movietone News*³, коли табір звільняли британські війська.

Тими днями, отже, вона була типовою англійкою, яка не відала про Аушвіц, Треблінку, Хелмно, Собібор і Белжец — табори, де євреїв убивали масово, на відміну від Берген-Бельзена, який не був передусім єврейським табором. Тож у моїй картині Голокосту поєднувалися знайомство з молодими уцілілими зі східних таборів і візуальні образи кістяків із Бельзена. Малим я знав не більше. Проте, ким була Тоні й чому я маю її ім'я, я довідався вже значно пізніше, хоча сам не пам'ятаю конкретного моменту, коли це відбулося. Батько стверджує, що розповів ще в дитинстві, але мені здається, що ні. Він часто говорив про Лілі (яка жила в Лондоні, ми з нею інколи бачилися), але рідко, майже ніколи, — про її сестер Беллу і Тоні. Було відчуття, наче Голокост окутав усе, мов туман — повсюдний, однак ледь відчутний.

Звісно, залишалися стереотипи, не лише про неєвреїв, а й про євреїв. Серед нас, *Ostjuden*, євреїв зі Східної Європи, панувала чітка ієрархія (зрозуміло, усіх нас зневажали вишукані німецькомовні євреї з Центральної Європи). Грубо кажучи, литовські та російські євреї вважали себе вищими за культурним розвитком і соціальним статусом; польські (особливо галицькі) та румунські євреї були, м'яко кажучи, нижчими створіннями. Така ієрархія панувала й у межах подружнього антагонізму моїх батьків, і в ширших їхніх родин. У миті гніву мама мала звичку нагадувати татові, що він усього лише польський єврей. Той у відповідь кидав, що вона — румунка.

Ні батько, ні мати не були зацікавлені в тому, щоб виховувати єврея, хоча питання повної асиміляції теж ніколи не розглядали всерйоз; урешті-решт, мій батько був іноземцем, хай навіть більш-менш досконало й без виразного акценту володів усною англійською. Я завжди знав, що ми інакші. З одного боку, ми були не такими, як інші євреї, бо мали неєврейських друзів, а самі жили

² Бельзен або Берген-Бельзен – нацистський концтабір у Нижній Саксонії, який британські війська звільнили 15 квітня 1945 року.

³ Британський кіножурнал, виходив у 1929–1979 роках.

цілковито англізовано. Та ми ніяк не могли бути такими, як наші неєврейські друзі, — бодай тому, що такі були євреями.

Мати, здавалося, узагалі не мала друзів, окрім німецької єврейки Естер Штернгайм, чий смуток я відчував навіть дитиною. Її батьків розстріляли німці. Старший брат загинув у бою як британський солдат. Сестра вибралася до Палестини, але згодом наклала на себе руки. Сама Естер із молодшим братом утекла з Німеччини поїздом. Обоє вціліли, однак брат страждав на якийсь душевний розлад. У повоєнній Англії такі трагедії в іммігрантських родинх були ділом звичним і знайомим; утім, зазвичай їх розглядали й обговорювали поза контекстом великої катастрофи, що їх спричинила. Але зростати, знаючи таких людей, означало несвідомо всотувати певний досвід.

Навіть хлопчиком я незмінно відчував, що ми настільки інакші, аж немає сенсу намагатися зрозуміти, чим і чому. Це було правдою навіть у такій свідомо неєврейській родині, як наша. Я пройшов обряд Бар-міцви, бо без нього було б немислимо — і вкрай важко — мати діло з дідусями й бабусями. Але поза тим у нашому домі не було нічого єврейського. У 1952 році мої батьки вибралися із задушливого ersatz mitteleuropäisch єврейського гетто Північного Лондона і переїхали за річку, на південь — у Патні. Озираючись, я бачу, що то був рішучий акт етнічного самозречення: у Патні майже не було євреїв, а ті, які були, мабуть, поділяли погляди моїх батьків, активно налаштовані лишити свою єврейськість позаду.

Тож я не зростав євреєм — поза тим, звісно, що євреєм я був. Щоп'ятниці ввечері ми сідали в авто та їхали через Лондон до мого діда Еноха Юдта. Енох, що характерно, обрав помешкання на самій околиці Стемфорд-Гілла, у центрі Північного Лондона. У Стемфорд-Гіллі жили релігійні євреї — «ковбої», як їх називав батько за чорні капелюхи й каптани. Так, мій дід тримався на відстані від ортодоксального світу свого дитинства, але залишався досить близько, щоб бути побожним, коли відчував у цьому потребу. Оскільки ми приїжджали шабатного вечора, машину мусили ставити за поворотом, щоб не ображати діда з бабою (вони чудово знали, що ми приїжджали автотом, але не хотіли ділитися цією інформацією із сусідами).

Навіть сама та машина свідчить про таку собі неєврейську єврейськість мого батька. Він був великим шанувальником «Сітроена», хоча, здається, жодного разу на обмовився, що цю фірму заснувала єврейська родина. Батько нізащо не їздив би на «Рено» — мабуть,

тому що Луї Рено був сумнозвісним воєнним колабораціоністом, чию фірму націоналізували, звільняючи Францію, за його симпатії до Віші. З іншого боку, «Пежо» в родинних бесідах здобулося на поблажливість. Зрештою, ця марка мала протестантське походження, а отже, ніяк не була причетна до католицького антисемітизму вішистської Франції. Ніхто ніколи й словом не згадував усе це тло, а проте в якийсь спосіб воно було мені цілком зрозумілим.

Десь аж до середини 1950-х на дідові п'ятничні вечері нерідко навідувалися вцілілі з Аушвіца, яких дід називав «хлопцями». Уперше він познайомився з деким із них 1946-го у вестендському кінотеатрі, коли краєм вуха почув, як ті говорять польською чи їдишем. Ці хлопці, тоді вже молоді чоловіки, вступили в клуб єврейської молоді «Primrose», куди входили також мій батько та його брати. У якийсь момент батько, двоє його братів і двоє «хлопців» належали до стартового складу футбольної команди. На командних фотографіях можна розгледіти татуювання на руках молодих чоловіків.

Моя литовсько-єврейська бабуся готувала повну єврейську п'ятничну вечерю з неперевершено ніжними, солодкими, солоними, запашними стравами в чи не безмежній кількості (разючий контраст із блідою англо-єврейською кухнею моєї матері з обмеженими кулінарними можливостями). Я занурювався в теплу купіль *їдишкайту*⁴ — звісно ж, принаймні старше покоління на тих п'ятничних вечереях розмовляло їдишем. То було абсолютно єврейське середовище — а отже, і дуже східноєвропейське. Через сорок років мені випало пережити схоже відчуття повернення додому, коли я знаходив і навідував друзів у Центрально-Східній Європі: там я зустрів людей, які пили чай зі склянок, занурюючи в нього шматочки пирога й водночас запально розмовляючи в клубах цигаркового диму й випарах коньяку. Мій смак дитинства? Яблучний пиріг, з якого скрапує солодкий лимонний чай.

Десь між 1957 та 1964 роками і моя родина досвідчила свій нетривалий симулякр повоєнного достатку. Жіночі перукарні стали прибутковою справою: то була доба пишних зачісок. Мої батьки придбали більший салон і непогано заробляли. У ті роки вони навіть могли собі найняти кількох нянь, щоб доглядали за мною і моєю

⁴ Їдишкайт (мовою їдиш буквально – єврейськість) – термін, яким зазвичай позначають їдишомовну народну культуру євреїв Центральної та Східної Європи.

сестрою Деборою (вона народилася 1956 року). Тоді більшість няньок у Британії походила зі Швейцарії, Франції та Скандинавії. Але, за іронією долі, у нас була одна няня з Німеччини, хоч і недовго: тато звільнив її, коли побачив на видному місці в її кімнаті фотографію батька у формі вермахту. Останній няні, яка прикрасила наше життя, було лише шістнадцять років, її я пам'ятаю насамперед за надзвичайно привабливою анатомією, яку вона відкривала, демонструючи мені стійку на руках. Вона теж недовго протрималася.

Отже, тепер моя родина могла дозволити собі деякі скромні розкоші, як-от подорожі за кордон. Батько невпинно шукав способів повернутися на континент: від перших повоєнних років він щоразу вибирався в короткі відпусткові мандрівки. Мати, на всіляко притаманний їй англійський манір, звісно, радо їздила б до Брайтона. У кожному разі влітку 1960 року ми опинилися в Німеччині завдяки колишній данській няні. Агнес Фінбо з містечка Ск'єрн запросила нас провести кілька тижнів з її родиною в Ютландії. Не знаю, чому ми не попливли кораблем просто з Гарвіча до Есб'єрга. Проте мій батько — людина звички, а ми завжди подорожували в Європу на поромі Дувр-Кале, — тож вирушили цим маршрутом: автом поїхали до Бельгії, а звідти до Голландії, де, пригадую, відвідали кількох батькових родичів, які жили в Амстердамі.

Зауважмо, що ці амстердамські родичі пережили війну. Мій дід Енох Юдт мав старшу сестру на ім'я Бруха, яка вийшла заміж у Польщі й народила там двох дітей. Потім вона покинула першого чоловіка й переїхала до Бельгії, де вдруге побралася із Сашею Марбером (родичем драматурга Патріка Марбера). Дітей Бруха привезла із собою, а другий чоловік мав уже двійко своїх, і ще двох вони народили разом. Такі речі були набагато звичнішими для старого єврейського світу, ніж ми собі можемо уявляти. Бруху вбили в Аушвіці разом із більшістю її рідних. Однак Пауліна, одна з доньок від першого шлюбу, вижила. У 1928 році Пауліна вийшла заміж за бельгійського єврея; мій батько, тобто її дядько, добре пам'ятає те весілля: він їздив до Брюсселя на святкування.

Чоловік Пауліни не міг знайти роботи на батьківщині, тому вивіз молоду сім'ю до Індонезії, де дістав місце менеджера на голландській каучуковій плантації. Так Пауліна опинилася в Індонезії, яка була тоді голландською колонією. У подружжя було троє дітей, усі дівчата: Сіма, Велла й Арієтта. Під час війни японці тримали Пауліну з доньками в